

ԳԼՈՒԽ I

Հայոց տոնական համակարգի փոփոխությունները և պատմական առանձնահատկությունները վերջին հարյուրամյակում (XIX դ. վերջ - XX դ. վերջ)

Հայաստանի բնակչության շրջանում ներկայում կենցաղավարող տոներն արդյունք են էթնիկ ավանդույթների էվոլյուցիայի և նշված հարյուրամյակում հանրապետության սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքում կատարված գործընթացների: Եթե էթնիկ ավանդույթները ձևավորվել են հարյուրամյակների ընթացքում, ապա ժամանակակից տոնական համակարգի ձևավորման գործընթացում նշանակալից դեր են խաղացել Հայաստանի երեք հանրապետությունները: Վերջիններս միմյանցից տարբերվում են թե՛ քաղաքական կառուցվածքով և իրադրությամբ, թե՛ էթնիկ կապերի ուղղվածությամբ, թե՛ կրոնի հանդեպ վերաբերմունքով, թե՛ սոցիալ-տնտեսական գործընթացների ու մշակութային կապերի ինտենսիվությամբ և թե՛ ավանդական մշակութային տարրերի ադապտացիայի ներուժով:

Այս կապակցությամբ դիտարկվել են հայոց տոնական համակարգի զարգացման հետևյալ փուլերը.

1. XIX դ. վերջ – XX դ. սկիզբ:
2. Հայաստանի Առաջին Հանրապետություն (1918-1920 թթ.):
3. Հայաստանի Երկրորդ կամ հորհրդային Հանրապետություն (1920-1990 թթ.):
4. Հայաստանի Երրորդ Հանրապետություն (1991 թ.- ...):

Հայոց տոնական համակարգի էվոլյուցիան հետազոտվել է՝ սկսած XIX դարաշրջանի վերջերից, հիմնականում հենվելով

այդ շրջանի ազգագրական նյութի վրա:

XIX դ. վերջերին – XX դ. սկզբներին հայոց կենցաղում ամենից տարածված տոներն էին Նոր տարին, Քրիստոսի Ծնունդը, Սուրբ Սարգիսը, Տեառնընդառաջը, Բարեկենդանը, Մեծ պասը, Ծաղկազարդը, Չատիկը, Համբարձումը, Վարդավառը, Ա.Աստվածածինը և Ա.հաչը¹⁶, որոնցից յուրաքանչյուրը ծեսերի և սովորությունների մի միկրո-համակարգ էր՝ իրենց նվիրական ուտեստով, խնջույքներով, խաղերով, հավատալիքներով, ավանդություններով, եկեղեցական հատուկ արարողություններով, շնորհավորական փոխայցելություններով, նվիրատվություններով, հարգանքի մատուցման ձևերով և այլն: Չնայած ազատականությունը տոնի գլխավոր հատկանիշներից է, այնուամենայնիվ, դրանցում առկա էր սոցիալական որոշակի աստիճանակարգ, ուր հարաբերությունների բնույթը պայմանավորված էր մասնակիցների սոցիալական դիրքով և ազգակցական կարգավիճակով.

¹⁶ Նշված տոներից առավել տարածված էին Չատիկը, Վարդավառը, Քրիստոսի Ծնունդը և մասնավորապես՝ Նոր տարին: Վերջինս մյուսներից տարբերվում էր իր առավել աշխարհորպ թվանդակությամբ: Այն ընդգրկում էր ամանորի հետ առնչվող ռայպպաս տոնածիսական համակարգի գրեթե բոլոր շերտերը, որոնք մեր տոմարի առանձնահատկության պատճառով երկար ժամանակ ուղեկցվել են տնտեսական տարվա սկիզբը և վերջը խորհրդանշող ծիսաշարով: XIX դ. վերջերին-XX դ. սկզբներին այդ տոնը Հայաստանում, ինչպես նաև հայկական գաղթօջախներում հայտնի էր «Նոր տարի», «Կաղանդ», մասամբ նաև «Տարեգլուխ» և «Նավասարդ» անուններով (ինչ վերաբերում է այդ ժամանակաշրջանում բուն «Նավասարդյան»-օգոստոսյան ամանորի տոնակատարությանը, ապա կենցաղում այն շատ թույլ էր պահպանվել՝ տեղ-տեղ գուգակցվելով հունվարյան ամանորի ծիսաշարի եետ):

Տվյալ ժամանակաշրջանում արդեն նկատվում էին այդ միկրոհամալիրներում տեղի ունեցող որոշակի փոփոխություններ՝ դրանք պայմանավորող հիմնական գործոններով:

Կենցաղում տարածված և հարյուրամյակների ավանդույթ ունեցող այդ տոներն իրենց ծագմամբ առնչվում էին համայնքի, ընտանիքի, անձի. տնտեսության բարեկեցությունն ապահովող մինչքրիստոնեական (հեթանոսական) հավատալիքների հետ: Հաստատվելով որպես պետական կրոն, քրիստոնեությունը, փաստորեն, ստեղծեց իր տոնածիսական համակարգն, ուր հին ոգիների և աստվածների դերն ամբողջությամբ փոխանցվեց նոր սրբերին: Եվ չնայած որ կենցաղում առ այսօր շարունակում են գոյատևել մինչքրիստոնեական ծագում ունեցող բազում ծեսեր ու սովորույթներ, այնուամենայնիվ, ինչպես XIX դ. վերջերին, այնպես էլ մեր օրերում, դրանք պահպանվեցին շնորհիվ քրիստոնեության՝ ի սկզբանե կազմելով հայոց եկեղեցական տոնացույցի հիմնական կմախքը: Եկեղեցին ոչ միայն դարձավ իր գաղափարախոսությանը համապատասխանող նոր տոնածիսական համակարգի հիմնադիրն, այլև նրա պահպանման և գոյատևման կարևորագույն ինստիտուտն, առավել ևս, որ դարեր շարունակ նա իր կառուցվածքային ողջ համալիրով այդ գործառույթը կատարել է հայոց պետականության բացակայության պայմաններում: Ի դեպ, յուրաքանչյուր պետություն իր էթնոսի տոնական համակարգի համալրման, պահպանման և կարգավորման գլխավոր հաստատությունն է: Ընդհուպ XX դ. սկզբներն, ազգային պետության րացակայության պայմաններում այդ համակարգի պահպանման մենաշնորհը դարձյալ պատկանում էր եկեղեցուն, մինչև որ XX դարասկզբին վերականգնվեց հայոց պետականությունը:

Այսպիսով, XIX դ. վերջերին- XX դ. սկզբներին հայոց կենցաղում գոյություն ուներ որոշակիորեն ձևավորված տոնական համալիր, որոնք տեղական առանձնահատկություններով հանդերձ, համընդհանուր տարածում ունեին, ինչը և վերաբերում է դրանց

համաժողովրդական բնույթի մասին:

Այդ տոները հետագայում էլ շարունակեցին գոյատևել, չնայած տվյալ ժամանակաշրջանում կատարված ողբերգական իրադարձություններին՝ Թուրքիայի կողմից արևմտահայության մասսայական կոտորածներին և տեղահանությանը: Լճուշտ, այդ ամենը ախտի ազդեր տոների անկման գործընթացին, քանի որ ֆիզիկապես ոչնչացվեց հարյուրամյակներ շարունակ տոներ նշող էթնոսի գենոֆոնդի զգալի հատվածը, դրանով իսկ խզում առաջացնելով միջուկային ժառանգորդության օբյեկտիվ գործընթացում: Բացի այդ, ողջ մնացածները զրկվեցին հայրենիքից, հայրենի սրբավայրերից՝ տոների կենցաղավարման, սնուցման հիմնական աղբյուրից, որը դարձյալ նպաստեց տոների անկմանը:

Տոների, և ընդհանրապես, ազգային մշակույթի պահպանման գլխավոր երաշխիքը դարձավ 1918 թ. ստեղծված Հայկական Լեռնային Հանրապետությունը, որը որպես ազգային պետություն, ոչ միայն կարողացավ նպաստավոր պայմաններ ստեղծել ավանդությանին այս տոների գոյատևման համար, այլև ձևավորեց իր պետական տոնական համակարգը՝ հիմնականում անցյալի ավանդությանին-կրոնական, ինչպես նաև նոր՝ աշխարհիկ բովանդակությամբ տոների հիմքի վրա:

Ազգային գաղթոնքի այդ ժամանակահատվածում հանրապետության բնակչության կենցաղում գերակշռում էին այն տոները, որոնք XIX դ. վերջերին տարածված էին պատմական Հայաստանի բոլոր գավառներում: Այդ տոներն էին. Նոր տարի-Ամանորը, Քրիստոսի Օննդյան և Մկրտության տոնը, Տեառնընդառաջը, Բարեկենդանը, Չատիկը, Համբարձումը, որոնք ամբողջությամբ, ինչպես նաև Վարդանանց, Թաղգմանչաց և Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված տոները հանրապետության կողմից սահմանվեցին որպես համընդհանուր պետական տոներ [308: 334], միաժամանակ ընդունելով դրանց եկեղեցական կարգավիճակը: Ահա այդ տոների ցանկը, որը սահմանվեց «Հայաստանի խորհրդի» կողմից 1919 թ. հունվարին.

1	Նոր տարի
2	Քրիստոսի Ճնունդ և Մկրտություն. Մեռելոց
3	Տեառնընդառաջ
4	Վարդանանց
5	Բարեկենդան (Բարեկենդանի շաբաթ)
6	Լուսավորչի մուտն ի վիրապ
7	Զատիկ (Զատիկի երկուշաբթի և երեքշաբթի)
8	Համբարձում
9	Թարգմանչաց տոն
10	Ռուսական մեծ հեղափոխության տոն (Մարտի 12)
11	Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի բացման օր (Օգոստոսի 1)
12	Աշխատավորների օր

Նշվում էին տոներ, որոնք ծագումով կապված էին հանրապետական և միջազգային նշանակություն ունեցող պետական-քաղաքական նշանակալից իրադարձությունների հետ: Այդ տոներից էին Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի բացման օրը (Օգոստոսի 1) [139:4], Հայաստանի Հանրապետության Անկախության օրը (Մայիսի 28) [14: 4; 183; 184], ինչպես նաև Աշխատավորների (Մայիսի 1) [79-80; 121; 180] և Ռուսական Մեծ հեղափոխության (փետրվարի 27 – նոր տոմարով՝ Մարտի 12) [139:3] օրերը:

Տոների առթիվ աշխատավորներին երբեմն տրվում էին մեկամսյա նպաստներ, որը հատկապես տարածված էր զբաղակալ տոների կապակցությամբ [123: 2]: Կապված ժամանակի ռազմաքաղաքական անցուղարձերի հետ, պետության կողմից ուշադրություն էի դարձվում ազգային ոգով սերունդների ռազմահայրենասիրական դաստիարակությանը: Այս կապակցությամբ մեծ նշանակություն էի տրվում նորաստեղծ Բանակի տոնին (դեկտեմբերի 19-21) [33: 3; 34: 1; 52: 2] և հատկապես՝ ավանդական Վարդանանցին [79:4; 242; 269: 3]:

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության կողմից սահմանված պետական տոնացույցում տեղ էր հասկացվել նաև հանրապետությունում բնակվող այլեթնիկ ընդհանրությունների: Պետության կողմից հատուկ տոներ էին սահմանվել ռուսների համար (Ավետում, Աստվածածնի Վերափոխում, Խաչվերաց, Նի-

կողայոս հրաշագործի տոն, Պողոս Առաքյալի և Հովհաննես Ակրտչի [Կարապետի] օրեր, Քրիստոսի Ճնունդ և Մկրտություն, Բարեկենդան, Զատիկ, Համբարձում, ինչպես նաև Ռուսական Մեծ հեղափոխությանն ու Աշխատավորների միջազգային համերաշխությանը նվիրված տոները)¹⁷:

Հայաստանի Հանրապետության կողմից հետևյալ տոներն ու հիշատակի օրերն էին սահմանվել նաև մահմեդականների համար, անշուշտ, նախօրոք հաշվի առնելով կենցաղում դրանց տարածվածության հանգամանքը¹⁸:

¹⁷ Պետք է նշել, որ Առաջին Հանրապետության կողմից ընդունված պետական տոնացույցում (մասնավորապես, հայերի և ռուսների համար նախատեսված մասում) ողոշ բացթողումներ կան, որն, ըստ երևույթին, պայմանավորված է այն հանցամանքով, որ տոնաստեղծ «խորհուրդները» չհասցրեցին մշակել իրականությանը համապատասխանոր պետական տոնացույցի վերջնական, հստակ տարբերակն, այլապես, օրինակ, Վարդավառի տոնը չէի բացակայի ընդհանրապես, իսկ Աստվածածնի և Խաչվերաց տոները չէին հայտնվի միայն ռուսների համար նախատեսված հատվածում: Այդ երեք տոներն էլ հայերի կենցաղում բավական տարածված էին:

Նույն թերացումները կային նաև ռուսները համար նախատեսված տոների մասում, քանի որ էթնիկ այդ փոքրամասնությանը վերաբերող տոները ևս տոնացույցում հստակորեն խմբագրված չէին (աշխարհիկ և կրոնական տոների տարբեր մասերում էին ներկայացված: Բացի այդ, նշված չէին կրոնական առանձին տոների (օրինակ՝ Քրիստոսի Ճնունդ և Մկրտություն, Զատիկ և այլն) կատարման ժամկետները, որոնք տարբերվում էին հայկականից:

¹⁸ Մահմեդականների (մասնավորապես՝ թաթար-թուրքերը [այսպես էին կոչվում ադրբեջանցիները ոչ վաղ անցյալում]) շրջանում իրենց առավել տարածվածությամբ առանձնանում էին Նովրուզ Բայրամը և հատկապես՝ Իմամ Հուսեյնի հիշատակի օրը («Մուհարեմի տոնը») [243: 2]:

1	Իմամ Չուսեյնի տանջանքը և մահը, նրա մահվան 40 օրը
2	Մուհամմեդ մարգարեի մահը
3	Մուհամմեդ մարգարեի ծնունդը
4	Ալիի ծնունդը
5	Մուհամմեդին մարգարեական կոչման հայտնումը
6	12 իմամների ծննդյան օրը
7	Ալիի վիրավորվելու և մահվան օրը
8	Մստծուց Մուհամմեդին Ղուրանն ուղարկելու օրը
9	Մուհամմեդի կողմից Ալիին խալիֆ նշանակելը
10	Նովրուզ Բայրամի երեք օրերը

Բոլորի համար (ներառյալ՝ էթնիկ փոքրամասնությունները) պետականորեն հաստատված առանձին տոների կապակցությամբ սահմանվել էին որոշակիորեն կանոնարկված ոչ աշխատանքային օրեր և ժամեր: Այդ որոշման համաձայն, բոլոր հիմնարկները սյիսի փակվեին, բանվորները և ծառայողները ազատ պիտի լինեին աշխատանքից ամբողջ օրը՝ երկու ճրագալույցներին, Քրիստոսի Ծննդյան, Ռուսական Մեծ հեղափոխության, Ջատիյի, Աշխատավորների և Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի բացման օրերին:

Հանրապետության տոնացույցի նման կառուցվածքն ինքնին վկայում է նորաստեղծ հայոց պետության դեմոկրատական բնույթի մասին:

Այսպիսով, այդ պետությունում գոյություն ուներ որոշանիորեն ձևավորված տոնական համակարգ, որն արտացոլում էի ոչ միայն հայության այդ հատվածի էթնիկ ավանդույթներն, այլև երկրի էթնոքաղաքական իդավորձակը:

Ինչ վերաբերում է պետական տոնացույցում ռուսական կրոնական և աշխարհիկ (քաղաքական) տոների առկայությանն, ապա այն պայմանավորված էր, ինչպես հանրապետությունում ռուսական էթնիկ գանգվածի գոյությամբ (նմանատիպ գործոնի հետ էր կապված մահմեդականների տոների առկայությունը), այնպես էլ Ռուսաստանի հետ քաղաքական, կրոնական, տնտեսական մշակութային կապերի ավանդույթներով¹⁹:

Խորհրդային կարգերի հաստատմամբ հայոց տոնական համակարգը մտավ գարգաման նոր փուլ, որը եթե հակիրճ բնութագրելու լինենք՝ աչքի էի ընկնում պետության կողմից ավանդության-կրոնական տոների դեմ բացահայտ անհանդուրժողականությամբ: «Հին» տոների նկատմամբ պետական հալածական քաղաքականությամբ հատկապես աչքի էր ընկնում Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետության սկզբնական շրջանը՝ 1920-1930-ական թթ.: Բոլշևիկյան պետության կողմից վարած այդ քաղաքականության պայմաններում էլ «հին» տոները շարունակեցին գոյատևել: Հնարավոր չէր ղեկերտների միջոցով ժողովրդի միջից ամբողջությամբ վերացնել դարավոր ավանդույթներ ունեցող տոներն ու ծեսերը, որոնք, բառիս բուն իմաստով, միս ու աղյուն էին դարձել: Այդ էր պատճառը, որ իշխանությունները երբեմն ստիպված էին լինում հաշվի նստել ավանդության տոների հետ՝ բոլշևիկյան պաշտոնական տոնացույցը և, ընդհանրապես, տոների վերաբերյալ հրամանագրեր կազմելիս:

1920 թ. աշնանային հեղաշրջման հետևանքով Հայաստանում փոխվեց նաև պետական տոնական համակարգը: Նախ և առաջ, վերացվեց Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պետական տոնացույցը: Ասպարեզ եկան տոներ, որոնք լրիվ ապագային էին բո-

¹⁹ Հայկական Առաջին Հանրապետության շրջանում կենցաղավարած տոներն արժեքավոր են ինչպես զուտ ազգա-

գրական, այնպես էլ պատմաքաղաքական առումներով, քանի որ դրանք, միաժամանակ, իրենցից ներկայացնում էին նորանկախ հանրապետության արտաքին և ներքաղաքական իրավիճակն արացուլող շատ կարևոր (միգրացիոն) փաստաթղթեր:

վանդակությամբ և գրեթե ամբողջությամբ կապված էին միջազգային հեղափոխական շարժման գաղափարախոսության հետ:

Այսպիսին էր Հայաստանում բոլշևիկյան հեղափոխության արդյունքը հանդիսացող

պետական տոների ցանցը. որոնց կապակցությամբ սահմանվել էին նաև ոչ աշխատանքային օրեր (համաձայն Աշխժողկոմի 1921 թ. հունվարի 14-ի որոշման [167: 69-70]):

1	Նոր տարի
2	Հունվարի 22 (1905 թ. հունվարի 9-ի օր)
3	Մարտի 12 (ինքնակալության անկման օր)
4	Փարիզի կոմունայի օր (մարտի 19)
5	Մայիսի 1 (ինտերնացիոնալ և Հայաստանում կոմունիստական շարժման օր)
6	Նոյեմբերի 7 (Պրուլետարական հեղափոխության օր)
7	Նոյեմբերի 29 (Հայաստանում սոցիալիստական հեղափոխության օր)

Մական, հաշվի առնելով կենցաղում ավանդության տոների տարածվածության իրողությունը, խորհրդային տոնացույցում կատարվեցին մասնակի լրացումներ: Այսպես, 1921 թ. հունվարի 16-ին «Տոն օրերի լրաց-

ման մասին» [282: 72-73] հրամանագրով «պատմական նշանակություն» ունեցող վերը նշած տոների հետ միասին «ընդունվեցին» նաև հետևյալ տոները՝ ժամկետային կոնկրետ սահմանումներով.

	Տոներ	Հանգստյան օրերի ժամկետը
1	Քրիստոսի Օնունդ և Մկրտություն	երկու օր (հունվարի 6 և 7)
2	Տեառնընդառաջ	մեկ օր
3	Բարեկենդան	մեկ օր (շաբաթ)
4	Ավետում	մեկ օր
5	Ձատիկ	երկու օր (ներառյալ կիրակի)
6	Համբարձում	մեկ օր
7	Վարդավառ	մեկ օր
8	Սահակ և Մեսրոպի տոն	մեկ օր

Հին տոների դեմ պայքարի հիմնական կազմակերպիչը խորհրդային պետությունն էի՝ յոր գաղափարախոսական ողջ գինանցով:

Շատ հաճախ, որպես սյոլ տոներին հակակշիս, ասպարեզ էին գալիս նոր ծես-միջոցառումներ, որոնք թե՛ կատարման ժամկետի և թե՛ անվանման տեսակետից (բացառությամբ ձեռք բերած հեղափոխական բովանդակությամբ նոր տիտղոսների) «նմանվում» էին ավանդության-կրոնական տոներին: Բայց, ըստ էության, այդ նմանությունն արտաքինապես էր, քանի որ արհեստականորեն ստեղծված և միտինգային բնույթի այս միջոցառումները նպատակաուղղված էին «կենցաղից դուրս մղելու իին հասարակությունը մարմնա-

վորող կրոնական տոներին»՝ փոխարենը գովերգելով հեղափոխական նոր իրականությունը: Սրանք էին նորաստեղծ բոլշևիկյան տոների հիմնական գործառույթները և այդ առումով պայքարի սլաքի ուղղությունը, մասնավորապես, Քրիստոսի Ծննդյան [81: 12; 82: 1] և Հարության (Ձատիկի) [134: 24-25] տոների վրա էր:

Վերը նշած այդ տոներին «փոխարինելու» եկան «Կարմիր ծնունդն» [117: 4; 241: 4] (որի ամենատարածված բաղադրամասերից էի «Կարմիր կնունքի» աղբյուրությունը [239; 244]) ու «Կոմերիտական Ձատիկը» [107; 129], որոնք իրենցից ներկայացնում էին հակածնողյան և հակազատական թեմաներով կազմա-

կերպված միտինգների, երթերի, դասախոսությունների, ներկայացումների մի մեծ շարք. և որոնց նպատակը «մասսաների շրջանում կրոնական տոների ռեակցիոն էության պրոպագանդումն էր», բնականաբար՝ դրանց արգելումը: Նմանատիպ պետական միջոցառումներ կազմակերպվում էին նաև ավանդութային-կրոնական մյուս տոների կապակցությամբ, որոնց բոլշևիկյան տարբերակներում ևս հիմնականում պահպանվում էին ավանդական ժամկետները: Այդ միջոցառումներն ուղեկցվում էին իշխանությունների կողմից եկեղեցիների փակման և հոգեւորականների հալածանքի համընդհանուր կամպանիայով, որոնք բացասաբար էին անդրադառնում եկեղեցու և հոգևորականների հետ անմիջականորեն առնչվող ավանդական տոների մի շարք բաղադրատարրերի (օրինակ՝ մկրտություն, հուղարկավորություն, պատարագ, ժամերգություն և այլն) վրա:

Պետության ամենաեռանդուն մասնակցությամբ աստիճանաբար նեղանում էին ավանդութային տոների տարածման շրջանակները: Այս երևույթը, մասնավորապես, նկատվում էր տոների այն մասերում, որոնք սերտորեն կապված էին եկեղեցու և նրա սպասավորների հետ: Այդ տոների կիրառման հիմնական ոլորտը շարունակում էր մնալ ազգակցական-դրացիական միջավայրը և հաակապես ընտանիքը, որը նույնպես գերծ չմնաց պետության «հալածանքներից» (խոսքը վերաբերում է, օրինակ, ծիսական ուտեստեղենի պատրաստմանը [218:17], տոնական նվերների վաճառքին, տոնածառի տեղադրմանը [81:12]²⁰, շնորհավորական փոխայցելություններին և այլն): Նույնիսկ այդ պայմաններում Քրիստոսի Ծննդյան [194:36] և Հարության [229:12; 226:90-93] տոների հետ միասին կենցաղում դեռևս պահպանվում էին ավանդութային-կրոնական բոլոր գլխավոր տոները՝ Սուրբ Սարգիսը [266; 9: 47: 13], Տեառնընդառաջը [191: 4-3], Վարդավառը [232: 6-7], Մեծ պասը [230:

5-6], Համբարձումը [236: 8-9], Սուրբ Աստվածածինը [225:4], Սուրբ Խաչը [228:3] և իհարկե՝ Նոր տարին [231]: Ինչ վերաբերում է Նոր տարուն, ապա այն շարունակելով մնալ կենցաղում ամենատարածված և սիրված տոներից մեկը, սկզբնական շրջանում ևս արժանացավ բոլշևիկյան տեսաբանների մերժողական վերաբերմունքին, նրանց կողմից ընկալվելով որպես քրիստոնեության հետ կապված և նոր հասարակարգ կառուցող «լերդետարիատի մտքին ու գգացմունքին ոչինչ չասող տոն»: Փոխարենն առաջարկվում էր պրոլետարիատի աշխարհի համար ստեղծել իր տարեմուտի տոնը, որը կապված պիտի լիներ «հեղափոխության պատմության ամենանշանավոր մոմենտի հետ» [231]: Սակայն տեղի ունեցավ ճիշտ հակառակ գործընթացը: Ամանորը կենցաղում ոչ միայն մնաց ամենատարածված տոնը, այլև ծեռք բերելով նոր պետական հատկանիշներ, վերածվեց կոմունիստական հասարակարգի կառուցման բնագավառում տարեկան «նվաճումներն» ամփոփող և նոր հաջողություններ ակնկալող գլխավոր պետական տոնի: Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ Ամանորի հետ առնչվող և տարվա հաջողություններն ապահովող հին աստվածների գործառույթը նոր՝ խորհրդային հասարակարգում «ստանձնեցին» դարձյալ «աստվածային» հատկանիշներով ընթացող նրա կոմունիստական լիզերները, մասնավորապես՝ Ստալինը, որի ամենագործությունը գովաբանող ամանորյա տոներին [44: 124; 132; 267] կնախանձեին անգամ հեթանոսական գերագույն աստվածները:

Խորհրդային ժամանակաշրջանում նոր ասպարեզ եկած տոներից կուզենայինք հատկապես առանձնացնել Մայիսի 1-ը (Աշխատավորների միջազգային օրը) [180; 181], ինչպես նաև Մարտի 8-ը (Կանանց միջազգային օրը) [186], որոնք, չնայած օտար ծագմանը և իրենց առջև դրված գուտ հեղափոխական-պրոպագանդիստական խնդիրներին, աստիճանաբար ամրապնդվեցին հայկական տոնական համակարգում՝ հետագայում ներթափանցելով, նույնիսկ, ընտանեկան-ազգակցական միջավայր: Հեղափոխական այդ ժամա-

²⁰ Այդ արգելքը ժամանակի ընթացքում հանվեց, և տոնածառն աստիճանաբար ամրապնդվեց հայկական ամանորյա տոնածիսական համակարգում (իսկ ժամանակավոր արգելքն, ըստ երևույթին, պետք է բացատրել նրա՝ Քրիստոսի Ծննդյան տոնի հետ կասկած լինելու հանգամանքով):

Մակաշրջանն իր արտացոլումը գտավ ման
նոր-աստեղծ բուլշևիկյան պոեզիայում և ֆուկ-
լորում, ուր մեծ մասամբ ծաղրանքի էին եմ-
բարկվում ավանդութային-կրոնական տոների
ու ծեսերի «գլխավոր հերոսները» (օրինակ՝
Հիսուս Քրիստոս, Մարիամ Աստվածածին և
այլն) և դրանց «ոչ գիտակից, մոլորյալ» մաս-
նակիցները [222: 12; 235: 2-3; 261: 15; 257:
279]:

Ավանդութային տոների և կրոնական հաս-
տատությունների դեմ նմանասիպ պետական
դիրքորոշումն առկա էի խորհրդային բոլոր
հանրապետություններում, սայդ համընդհա-
նուր գործընթացի մեջ ընդգրկելով, ինչպես
տվյալ պետությունների հիմնական էթնոսնե-
րին, այնպես էլ այլէթնիկ փոքրամասնություն-
ներին:

Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմի
տարիներին ավանդութային տոները թեթևակի
աշխուժացում ապրեցին, որն ամբողջությամբ
պայմանավորված էր պատերազմական իրա-
վիճակով: Ռազմաճակատ մեկնած մարտիկի
ճակատագիրը նոր լիցք հաղորդեց նրանց
հարազատների շրջանում դեռևս պահպան-
ված ավանդական ծեսերին ու սովորույթնե-
րին, առավել ևս, որ դրանց կրողները հիմնա-
կանում թիկունքում մնացած տարեց անձինք
էին և մասնավորապես կանայք: Իսկ վերջին-
ներս միշտ էլ առանձնացել են ավանդապահ
խառնվածքով, նախապաշարումներով, որոնց
դրսևորման ձևերից մեկը կրկին աշխուժացած
ավանդութային տոներն էին, հատկապես, ի-
րենց ուխտերով, մատաղներով և մեռելոցնե-
րով:

Ինչ վերաբերում է խորհրդային պետական
տոներին, ապա դրանք դարձյալ առանձնա-
նում էին միսիոնզայնությամբ, ուր նախկինում
գերակշռող աթեիստական «ֆրոնտի» խնդիր-
ները տեղի էին տվել բուն պատերազմական
հիմնահարցերին: Այդ տոներն իրենցից ներ-
կայացնում էին ռազմաճակատային հաջո-
ղությունների և առանձին սխրագործություն-
ների փառաբանման, զոհվածների հիշատակի

մեծարման միջոցառումներ:

Գրեթե նույն ռատկանիշներով էր բնու-
թագրվում հայոց տոնածիսական համակարգը
զրկանքներով, կորուստներով և սպասումնե-
րով հագեցված ետպատերազմյան առաջին
շրջանում:

Հետագա տարիներին՝ մի կողմից խորի-
րային պետության շարունակաբար տարվող
հակակիոնաեան քաղաքականության, մյուս
կողմից՝ քաղաքագոյացման (ուրբանիզա-
ցիոն) գործընթացի պայմաններում, երբ աս-
տիճանաբար քանդվում էին կենցաղի և մշա-
կույթի հնագույն ձևերի կենսագործունեութ-
յան հիմնական ոլորտ հանդիսացող կառույց-
ները, ավանդութային տոների անկումն ավելի
արագ էի ընթանում: Դրանց զուգահեռ վերելք
էին ապրում խորհրդային պետական տոները,
որոնք բնակչության կողմից ընկալվում էին
մաև որպես պետության ռազմական և տնտե-
սական հզորության խորհրդանիշներ: Այս և
շատ այլ գործոններով (օրինակ՝ խաղաղ
պայմաններ, կենսամակարդակի աստիճանա-
կան աճ, ժամանցի հնարավորություն, իմաս-
տային տրանսֆորմացիա և այլն) էր պայմա-
նավորված կենցաղում խորհրդային պետա-
կան տոների տարածման մասշտաբների մե-
ծացումը:

Աստիճանաբար վերելք ապրող խորհրդա-
յին տոների հիմնական ակտիվ մասնակիցը
ետպատերազմյան հիսնական թվականներին
արդեն խորհրդային արժեքներով դաստիա-
րակված երիտասարդ և մասամբ, մաև միջին
սերունդն էի, իսկ ավանդութային տոների
գլխավոր կրողը՝ հանդիսացող տարեց սե-
րունդը ասպարեզն աստիճանաբար թողնում
էի նորերին:

Հայոց կենցաղում տարածված տոների
ընդհանուր պատկերի բացահայտմանն էին
նպատակաուղղված Հայաստանում 1980 թ.
անցկացրած էթնոսոցիոլոգիական հետազո-
տությունները [66-69, 198-202], որոնց ար-
դյունքներն ամփոփված են ստորև (տե՛ս
աղյուսակ 1):

Տոների տարածվածությունը Հայաստանում (1980 թ.) %

	Տոներ	
1	Նոր տարի	96
2	Մարտի 8	87
3	Մայիսի 1	82
4	Նոյեմբերի 7	79
5	Մայիսի 9	70
6	Փետրվարի 23	66
7	Ջատիկ	57
8	Ապրիլի 24	47
9	Վարդավառ	39
10	Ս. Խաչ	23
11	Քրիստոսի Օնունդ	22
12	Տեառնընդառաջ	17
13	Վարդանանց	16
14	Համբարձում	15
15	Ս. Աստվածածին	15

Այդ համակարգն արտացոլող աղյուսակի վերին հորիզոնականները զբաղեցնում էին խորհրդային համապետական տոները, որոնք ընդամենը տասնամյակների պատմություն ունեին:

Ավանդության տոները, բացառությամբ մի քանիսի (Նոր տարի, Ջատիկ, մասամբ՝ Վարդավառ) 1980-ական թթ. սկզբներին քիչ էին կենցաղավարում: Սակայն դրանք գյուղական շրջաններում դեռևս պահպանում էին տարած-

վածության բարձր վարկանիշը:

Վերականգնման և հասկապես դարաբաղյան շարժման ալիքի վրա սկիզբ առած ևզգային մոր զարթոնքն ամբողջությամբ արտացոլվեց հայոց տոնածիսական համակարգում: 1990 թ. Հայաստանի մույն շրջաններում էքոսոցիալոգիական մոր հետազոտություններ անցկացվեցին՝ պարզելու այդ համակարգում տեղի ունեցած փոփոխությունների հիմնական ուղղությունները (տես աղյուսակ 2):

**Տոների տարածվածության ընդհանուր պատկերը հանրապետության
գյուղական բնակավայրերում (1990 թ.) %**

	Տոներ	
1	Նոր տարի	100
2	Վարդավառ	64
3	Զատիկ	59
4	Մայիսի 1	32
5	Ա. Խաչ	47
6	Մայիսի 9	46
7	Փետրվարի 23	39
8	Տեառնընդհառաջ	37
9	Քրիստոսի Ծնունդ	38
10	Ապրիլի 24	50
11	Համբարձում	20.5
12	Ա. Ստվածածին	36
13	Մարտի 8	57
14	Նոյեմբերի 7	31
15	Վարդանանց	25

Հայոց տոնական հաւմակարգի զարգացման այս փուլն իրենից ներկայացնում է ավանդության-կրոնական տոների վերելքի և խորհրդային պետական տոների անկման ժամանակաշրջան: Այդ փոփոխություններն, առա-

վելապես, նկատելի էին հանրապետության քաղաքային բնակչության և մասնավորապես երևանցիների շրջանում 1990-ական թթ. սկզբներին (տես աղյուսակ 3):

**Տոների տարածվածության ընդհանուր պատկերը հանրապետության
քաղաքային բնակչության շրջանում (1992-1993 թթ.) %**

	Տոներ	Հայաստան	Երևան
1	Նոր տարի	100	100
2	Քրիստոսի Օնունդ	29	60
3	Տեառնընդառաջ	22,5	25
4	Վարդանանց	4	0,3
5	Զատիկ	55	83
6	Համբարձում	5,5	6,8
7	Վարդավառ	43	33
8	Ս. Աստվածածին	12	27
9	Ս. Խաչ	22	38
10	Ապրիլի 24	67	94
11	Մարտի 8	38	24
12	Մայիսի 1	9	7
13	Մայիսի 9	15	12

Այսպիսով, 1990-ական թթ. սկզբներին հայոց կենցաղում տեղի ունեցավ ավանդության և խորհրդային տոների նկատմամբ բնակչության վերաբերմունքի որոշակի փոփոխություն, չնայած վերջինիս ոչ խորքային բնույթին: Հանրապետությունում և մասնավորապես երևանցիների շրջանում անցկացրած էթնոսոցիոլոգիական հարցումների արդյունքներն ամբողջությամբ արձանագրում են հայոց տոնական համակարգը կազմող խորհրդային տոների վայրընթաց և ավանդության կրոնական տոների վերընթաց գործընթացը:

Պետք է նշել, որ 1970-ական թթ. վերջերին և 1980-ական թթ. սկզբներին արդեն հայոց խորհրդային տոնական համակարգում նկատվում էին ավանդության տոների «վերականգնման» միտումներ: Այդ գործում որոշակի նախաձեռնություն էի ցուցաբերում պետությունը: Սակայն, վերջինիս հակակրոնական ուղղվածության պատճառով հիմնական ուշադրությունը դարձվում էի այն տոներին, որոնք համեմատաբար «քիչ էին քրիստոնեաց-

ված», հետևաբար՝ առնչությունը կրոնի կամ եկեղեցու հետ թույլ էի: Տվյալ չափանիշներին համապատասխանում էին Համբարձումը [258; 259], Վարդավառը [277], Վարդանանցը [148], Նավասարդը [219-221] և այլն: Այդ տոները վեր էին ածվել նախօրոք նշակված սցենարների հիման վրա կազմակերպված մարզա-երաժշտական միջոցառումների և թատերականացված ներկայացումների, որոնց նախաձեռնողներն, իսկ շատ հաճախ նաև կատարողները մշակութային և պետական առանձին հաստատություններն էին: Դրանք առաջին փորձերն էին պետության կողմից ավանդության տոների վերականգնման և, դրանով իսկ, բնակչությանն էթնիկ ավանդույթներին հաղորդակից դարձնելու ուղղությամբ: Խորհրդային տոնական համակարգը կարիք ուներ այդպիսի ավանդության տոների և ծեսերի, որոնք իրենց ստեղծած յուրատեսակ ազգային կոլորիտով հնարավորություն ունեին ապահովելու հանրիսատեսների ավելի լայն շրջանակ: Նման տոնախմբու-

յուններին խորհրդային պետության աջակցությունն ինքնապատակ չէր, քանի որ այստեղ գործում էր «ազգային ծև և սոցիալիստական բովանդակություն»՝ զաղսփարական մոդելը²¹։ Ուր գլխավոր դերը հատկացվում էր երկրորդին՝ ազգային տոնի սոցիալիստական բնույթին։

Խորհրդային շատ տոներ ուղեկցվում էրն ազգային արարողություններով, որոնք, շատ հաճախ, երկրորդ պլան էին մղում դրանցից յուրաքանչյուրի բուն իմաստն արտահայտող միջոցառումները։ Խոսքը վերաբերում է, օրինակ, ԽՍՀՄ Աստվածադրության օրվա կապակցությամբ կազմակերպված ազգագրական տոնախմբություններին Գառնիում [7-8; 163-164], Սարդարապատում [290], Նիզ-Ապարան տոնահանդեսին՝ Ապարանում [191: 8-12] և այլն։

Այնուհանդերձ, տվյալ ժամանակաշրջանում ազգային-ավանդության տոների նկատմամբ պետական ուշադրությունն ու աջակցությունը, որոշակի վերապահումներով հանդերձ, դրական երևույթ էր։

Ինչպես արդեն նշեցինք, 1980-ական թթ. «ազգային գարթոնքն» արտահայտվեց հատկապես ավանդության-կրոնական տոների որոշակի աճով, որն ավելի խորացավ 1990-ական թթ. սկզբներին։ Այդ տոները ստացան նաև պետության հովանավորություն, որովհետև նորաստեղծ հանրապետությունն արդեն չուներ հալակորոնական ուղղվածություն։ Բավական է նշել, որ դրանցից մեկը՝ Սուրբ Ծննդյան և Հայտնության օրն անմիջապես հաստատվեց պետական տոնացույցում, իսկ մյուսները (Ավետումը, Տեառնընդառաջը, Վարդանանցը, Բարեկենդանը, Ջատիկը, Համբարձումը, Վարդավառը, Սուրբ Խաչը և այլն) երկար ժամանակ հանրապետական են պետական տոնացույցի ամենահավանական թեկնածուները [146]։ Ի դեպ, այստեղ կարևորը ոչ այնքան ավանդության-կրոնական այդ տոների զանգվածային հոսքն է պետական տո-

նացույց, որն ինչ-որ առումով վիճառելի էր, որքան տոների նկատմամբ իշխանությունների դիրքորոշման որանական փոփոխությունը՝ պետական հովանավորությունը, նախկին մերժումի փոխարեն։

Վերջին շրջանում նկատվում են նաև ավանդության տոների հետ կապված ոչ եկեղեցական աշխարհիկ-քաղաքական բնույթի միջոցառումներ, որը նոր երևույթ էր մեր ավանդական տոնական համակարգում։ Խոսքը վերաբերում է, օրինակ, Վարդանանց տոնի²² կազմակերպմանը Վարդան Մամիկոնյանի հուշարձանի մոտ, կրթաշակութային հաստատություններում [144: 148], Ս. Աստվածածնի տոնի կապակցությամբ եռագույնի ամրացումը Արագածի գագաթին [151], հրավառությունը Տեառնընդառաջի կապակցությամբ [291] և այս կարգի այլ հանդիսություններ։

Ներկայումս դեռևս իր ձևավորման փուլում է գտնվում նաև նորաստեղծ պետական տոնացույցը, ուր տեղի ունեցող փոփոխությունները երբեմն հիմնավորված չեն թե՛ պատմական և թե՛ ժամանակի առումներով, քանի որ անտեսվում է ինչպես անցյալի փորձն, այնպես էլ ներկայի հասարակական կարծիքը։ Սակայն պետք է նշել, որ ինչքան էլ նման իրավիճակն օրինաչափ լինի ձևավորման գործընթացում գտնվող էթնիկ ընդհանրության պետական տոնացույցի համար, այնուհանդերձ, նրա վերջնական տարբերակի մշակումը պայմանավորված է այդ երկու հիմնական գործոնների օպտիմալ հաշվառմամբ։

Այսպիսով, հայոց արդի տոնական համակարգի էվոլյուցիան վերջին հարյուրամյակում իրենից ներկայացնում է զարգացման չորս հիմնական փուլ։ Վերջիններս որակապես տարբեր պարբերաշրջաններ են, որոնք բնութագրվում են քաղաքական, տնտեսական և սոցիալական զարգացման առանձնահատկություններով։ Նախ և առաջ, դա դրսևորվեց տոնական համակարգերի նկատմամբ Հայաս-

²¹ Այս մոդելը գործում է խորհրդային ողջ տոնածիսական համակարգում, այդ թվում նաև սլավոնախորենասիրական տոներում (օրինակ՝ Արդարապատ, Սուսալեռ, Էրեբունի-երևան և այլն)։

²² Հայոց եկեղեցական տոնացույցում վաղուց ի վեր իր պատվավոր տեղը զբաղեցրած այդ տոնի աշխարհիկ նկարագրի զերակայությունը նկատելի էր դեռևս XIX դ. վերջերին և XX դ. սկզբներին, ընդհուպ մինչև Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ժամանակաշրջանը, երբ այն ստացավ նաև պետական կարգավիճակ։

տանի Առաջին. Երկրորդ և Երրորդ հանրապետությունների հայեցակարգային (կոնցեպտուալ) մոտեցումներով: Առաջին Հանրապետությանը բնորոշ էր դրական (պոզիտիվ) դիրքորոշումը ժառանգած էթնիկ ավանդույթների նկատմամբ: Նրա գոյության կարճատև շրջանում կենցաղում տառածված ավանդության տոները համալրվեցին աշխարհիկ բովանդակությամբ ազգային նոր տոնացանկով: Առաջին Հանրապետության տոնական համակարգի ուսումնասիրությունն ակտուալ էր նորաստեղծ Երրորդ Հանրապետության համար, որի հռչակումն ուղեկցվեց անցյալի տոնական արժեքների վերադարձով և դրանց վերագնահատմամբ: Երկրորդ (խորհրդային) Հանրապետության յոթանասուն տարիները բնութագրվում են անցյալի և մասնավորապես Առաջին Հանրապետության տոնական համակարգի նկատմամբ տրամագծորեն հակառակ դիրքորոշմամբ. չնայած այս պարբերաշրջանը ևս իր հերթին ընդգրկում է զարգացման երեք գլխավոր ենթափուլեր: Առաջին ենթափուլի ամենաբնորոշ հատկանիշն էթնիկ ավանդույթների և ազգային-կրոնական տարրերի մերժումն ու ոչնչացումն է: Երկրորդ ենթափուլը բնութագրվում է խորհրդային տոների աճին զուգահեռ ավանդության-կրոնական տոների և ծեսերի վերակենդանացմամբ, որը պայմանավորված էր պատերազմական և ետպատերազմյան արտառոց (էքստրեմալ) իրավիճակով (զինվորների ծակատագրի անորոշությամբ, բավական մեծ գոհերով: Ավելի քան 300 հազար զոհ տվեց այդ պատերազմում մեր ազգը, չհաշված բազմահազար անհայտ կորածները): Երրորդ ենթափուլի համար բն-

որոշ էր պետության կողմից ավանդության տոների նկատմամբ մերժողական վերաբերմունքի մեղմացումը և ընդհուպ՝ վերացումը:

Տոնական համակարգերի զարգացման առանձնահատկությունը պայմանավորված էր նաև էթնոսի համար կարևորագույն նշանակություն ունեցող պատմական իրադարձություններով: Նկատի ունենք, նախ և առաջ, Մեծ Եղեռնը, բռնագաղթերը, բնական աղետները և այլն:

Հանրապետության տնտեսական բարեփոխումները կարևոր նշանակություն ունեցան այդ համակարգի էվոլյուցիայի համար, որի ընթացքում ձևավորվեցին քաղաքային (ուրբանիստական) բնության ավանդույթներ: Բացի այդ, գյուղական բնակչության զանգվածային ներհոսքը քաղաք, հայրենադարձությունը, նախկին ԽՍՀՄ հանրապետություններից հայ էթնոսի առանձին խմբերի ներգաղթը և այս բնության այլ երևույթներ պայմաններ ստեղծեցին էթնոսի համախմբման որակապես նոր գործընթացների համար, որի համատեքստում ձևավորվեց քաղաքային տիպի ժամանակակից ծիսականություն, դրանով իսկ, ուժեղացնելով էթնիկ ավանդույթների ակցենտավորումը: Այս առումով հանգամանորեն դիտարկվել և քննարկվել է հայոց տոնական համակարգի փոփոխությունը և ալիստացիան նոր սլայմաններում և մասամբ՝ նաև այլ մշակույթների հետ փոխհարաբերությունների գործընթացում:

Վերը նշված գործոնների այս համալիրով են հիմնականում պայմանավորված հայոց արդի տոնական համակարգի ձևավորման առանձնահատկությունները: